

“DİVANÜ LÜGATİ’T-TÜRK”TE DOĞUMLA İLGİLİ ÖRF ADET VE RİTÜELLER

Prof. Dr. Alimcan İnayet*

İnsan hayatının önemli geçiş dönemlerinden biri doğumdur. Doğumla ilgili oluşan örf adet, gelenek ve inanışlar bireysel ve sosyal yaşamın önemli bir bölümünü teşkil etmektedir. Soyun ve ocağın devam ettirilmesi düşüncesiyle çocuk isteme ve bunun ilgili inançlar, hamile kadınlar için uygulanan perhizler, çocuğu olmayan kadınların tıbbi, dinsel ve büyüsel çeşitli yöntemlere başvurmaları, doğacak çocuğun cinsiyeti, çocuğa verilecek adların seçimi ve çocuk eğitimi sosyal yaşamın temelleridir. Doğumun sürekliliği, doğumla ilgili oluşan örf adet, gelenek ve inanışların canlılığını da sağlamaktadır.

Bu bildiride, Türkçenin ilk sözlüğü ve ansiklopedisi olan “Divanü Lügati’t-Türk”teki doğumla ilgili “kısır”, “umay”, “bala”, “beşik”, “bele-“, “egit”, “emüz”, “ısırk”, “igen”, “kap”, “kaplıg oğul”, “kutul-“, “ogulçuk”, “sibek”, “tolgağ”, “togur-“, “monçuk” gibi terim ve kavramlar tahlil edilecektir. Sonra da Divan’da bu sözcüklerin sosyal hayatta kullanımıyla ilgili verilen bilgilerden hareketle 11. yüzyıldaki Türk doğum adetleri ile günümüzdeki gelenekler karşılaştırılacaktır. Bu bağlamda Divanü Lügati’t Türk, 11. yüzyılda doğumla ilgili terimleri ve gelenekleri bize ulaştıran önemli bir eserdir.

A. Doğum İle İlgili Terim ve Kavramlar

“Divanü Lügati’t-Türk” (Bundan sonra “divan” diye anılacaktır)te “çocuk” anlamına gelen “bala”, “çocuk”, “oğul”, “tun”, “keç” gibi terimler bulunmaktadır. Kaşgarlı bunlardan “bala”yı “kuş ve hayvan yavrusu” diye açıklamıştır¹. Bugün Orta Asya Türk lehçelerinde “çocuk” anlamında bu terim kullanılmaktadır. Kaşgarlı’nın “domuz yavrusu”, “her şeyin küçüğü” diye açıkladığı “çocuk”² terimi ise Orta Asya Türklerince tercih edilmemiştir. Bunun sebebi de, muhtemelen domuzun İslamiyet’ten sonra uğursuz olarak görülmesidir. “Oğul” terimi “Divan”da “oğul”, “çocuk” diye açıklanmıştır³. Buradaki “çocuk” anlamının sadece “oğlan çocuk”la sınırlı olmadığı “ana rahmi” anlamına gelen “oğulçuk”, “oğulduruk”⁴ teriminden de anlaşılmaktadır. Bunu yeni Uygur Türkçesinde “ana rahmi” anlamına gelen “balıyatku <bala-yatku”⁵ terimindeki “bala” ile “oğul” arasındaki denklik de teyit eder.

* Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü öğretim üyesi

¹ Divanü Lügati’t-Türk, Cilt. II, Çeviren: Besim Atalay, TDK, Ankara, 1999, s. 274

² Divanü Lügati’t-Türk, Cilt. I, s. 381

³ Divanü Lügati’t-Türk, Cilt. I, s. 51

⁴ Divanü Lügati’t-Türk, Cilt. I, s. 149

⁵ Uygur Tiliniñ İzahlıq Luğiti, Şıncang Helk Neşriyatı, Urumçi, 1999, s. 119

Kaşgarlı'nın "bir kadının ilk çocuğu" diye açıkladığı "tun"⁶ terimi bugünkü Uygur Türkçesinde "tunci" biçiminde kullanılmaktadır ki, "ilk çocuk", "ikinci çocuk" anlamına da gelmektedir. Mesela "Şevket ularniñ tuncisi, şundakla birdin bir oğlu" (Şevket onların ilk çocuğu, üstelik tek oğludur)⁷. Krş. Alt., Tel., *tun pala* "ilk çocuk", Uyg. *tunci bala* "ilk çocuk". İlginç olan odur ki, "tun" sözcüğünün "çocuk" anlamı Çince'deki "tong" (童)sözcüğünde korunmuştur⁸.

Divan'da "çocuk" diye açıklanan "kenç" sözcüğü ise "kenç anasını emdi" (Çocuk anasını emdi)⁹; "kenç anasın esmedi = çocuk anasını emmek istedi"¹⁰; "kenç süt sordı" (çocuk süt emdi)¹¹; "ol kençin beledi" (o çocuğu beşiğe yatırdı)¹² cümlelerinde de anlaşıldığı gibi "bebek", "çocuk" anlamında kullanılmıştır. "Kenç" sözcüğü bugün Türkiye Türkçesinde "genç" şeklinde "yaşı ilerlememiş olan, ihtiyar karşıtı" olarak kullanılırken¹³, Uygur Türkçesinde "kenci" biçiminde "çocuklar arasında en son doğan çocuk", "herkesten küçük, diğerlerinden sonra doğan çocuk", "en küçük" anlamlarında kullanılmaktadır.¹⁴

Divan'da çocuk doğurmayan kadınlar için kullanılan "kısır" sözcüğü yer almaktadır. Doğurmayan hayvanlar için de bu terim kullanılmıştır. Günümüzde Uygur toplumunda doğurmayan kadınlara "kısır" denmekte, diğer Türk toplumlarında olduğu gibi, bunlara karşı aile ve toplumca olumsuz tavır alınmaktadır. Çocuk sahibi olamayan kadınlar, ailede ve toplumda zedelenen onurunu geri almak ve saygınlık kazanmak için eskiden beri çeşitli çare ve yöntemlere başvurmuşlardır.

Divan'da geçen "Umay" terimi bu çare ve yöntemlerle ilgilidir. V.Verbitski "Slovar altayskogo i aldagskogo pareçii tyorskogo yazıka" adlı sözlüğünde "Umay" kelimesi için "iyi ruh", "küçük çocukları koruyucu", "ölüm meleği", "Ölünün canını kabul edici" diye açıklamıştır¹⁵. Radlof: "Umay" terimini "koruyucu tanrıça", "kadın ilah" olarak açıklamış ve bu kelimenin Şorlarda ölenin ruhuna kılavuzluk eden ruh ve çocukların koruyucu ruhu anlamını da içerdiğini belirtmiştir¹⁶.

Bazı bilim adamları Umay'ın Hint-İran mitolojisindeki "Huma"dan geldiğini ileri

⁶ Divanü Lugat-it-Türk, Cilt. III, s. 137

⁷ Uygur Tiliniñ İzahlıq Luğiti, s. 334

⁸ XİANDAI HANYU CİDAİN, Shangwu Yinshu Guan, Pekin, 1986, s. 1150

⁹ Divanü Lugat-it-Türk, Cilt. I, s. 169

¹⁰ Divanü Lugat-it-Türk, Cilt. I, s. 278

¹¹ Divanü Lugat-it-Türk, Cilt. III, s. 181

¹² Divanü Lugat-it-Türk, Cilt. III, s. 270

¹³ Türkçe Sözlük, TDK, Ankara, 2005, S. 745

¹⁴ Uygur Tiliniñ İzahlıq Luğiti, s. 888

¹⁵ *Tatar Mifları*, Birinci kitap, s. 22

¹⁶ L.P.Potapov, a. g. e, s. 216

sürmüşlerdir¹⁷. Hint mitolojisinde Devi adıyla bilinen Uma, Şiva'nın karısı, Himalaya Dağları'nın kızıdır.¹⁸ Uma'nın çocuğu olmaz. O, çocuk arzusuyla türlü yağlardan, kendi vücudundan çıkardığı deriden kukla yapıp, onunla avunur. Onun için, çocuğu olmayan eski Hint kadınları Uma'ya tapınmışlardır, onun gibi kukla yapıp dua etmişlerdir. Uma ile ilgili kutsal yerlere gitmişlerdir¹⁹.

Bazı araştırmacılar ise, tam tersine Umay'ın Türk Mitolojisinden Hint mitolojisine geçtiği fikrindedirler. Öyleyse, Türkçe'de Umay kelimesinin etimolojisi ne olabilir? Bununla ilgili şu görüşler vardır. Çinli Türkologlara göre, *Umay* kelimesi *um* ve *ay* kelimesinden oluşmuştur. *Um* kelimesi ise kadın cinsel organını ifade eden *am/em* kelimesinin fonetik değişimden sonra aldığı biçimdir. *Ay* kelimesi ise kadın cinselliğini ve kadınlığı temsil eder. Bazan kadın ilahi gösterir. O halde, Umay, “döllenip doğuran kadın ilah” demektir. Türklerin tapıkları “döllenip doğuran kadın ilah”, cinselliğe tapınma düşüncesi temelinde ortaya çıkmıştır²⁰. Prof. Dr. Fuzuli Bayat da “Umay” sözcüğünün *um* + *ay* terkiibinden geldiğine işaret etmektedir. Ona göre, *umay* Türk mitolojisindeki Ay merkezli inanç sisteminden çıkmıştır²¹. Umay'ın Moğol, Tunguz, Mançu, Evenki ve Buryatlarda “döl yatağı”, rahim”, “yuva”, “delik” anlamlarına gelmesi²², bu sözcüğün kadın cinselliğinden gelme ihtimalini kuvvetlendirmektedir. *Tatar Mifları* adlı kitapta, kadınların cinsel organları(Eski Türkçede ömmü, bugün de Kazaklarda ammy(amıy) ile bağlı temel kelimeler ve inançların köklerinin Umay ilahesine bağlandığı ileri sürülmüştür. Mişer Tatarları “akraba”, “kardeş” gibi çok yakın kişilere “amıy” derler. Bunun Umay(Imay, Amıy)'la ilişkisi vardır. N. İsenbet, bu kelimenin “ama”, “eme”, “imi”, emeci”, “emecek”, “imçek” kelimeleriyle ilgili olduğunu ve kökünde de “analık” anlamının yattığını, bunların anaerki döneme dayandığını düşünür²³.

Ancak şunu da göz ardı etmemek gerekir ki, “Divan” ana anlamında “uma” diye bir kelime vardır²⁴. Kaşgarlı bu kelimeyi Tibetçe olarak gösterdiği için fazla üzerinde durulmamıştır. Eğer bu kelime Türkçe olarak gösterilseydi, o zaman *apa* - *y* = *apay*; *uma*-*y* = *umay* şeklinde gösterebilirdik ki, bu kelime “ana”dan başka bir şey olmayacaktı.

Divan'da çocuk eşi anlamında “kap” sözcüğü de geçmektedir. Kaşgarlı bu sözcüğü “anası karnında çocuğun içerisinde bulunduğu torba. Bu, çocukla beraber doğar; böyle olursa

¹⁷ Sadettin Gömeç, *a.g.e.*, s. 631

¹⁸ Korhan Kaya, *a.g.e.*, s. 83

¹⁹ *Tatar Mifları*, Birinci kitap, s. 29

²⁰ Niu Ruji, *Eski Uyğur Yazılıyla Yazılmış Metinler Kılavuzu*, Şincang Helk Neşriyatı, ss. 307-308, Urumçi, 1997.

²¹ Fuzuli Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi 2*, Ötüken, İstanbul, 2007, s. 77

²² Fuzuli Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi 2*, s. 74

²³ *Tatar Mifları*, Birinci kitap, ss. 25-26

²⁴ *Divanü Lugat-it-Türk*, Cilt. I, s. 92

o çocuk uğurlu sayılır ve ‘kaplıg oğul’ denir” diye açıklamıştır.²⁵ Manas’ın “gök tulum” içerisinde doğması ve Manas için de “kapkaktuu bala” denmesi²⁶ bu noktada anlam kazanmaktadır. “Divan”da gebelik ile ilgili ayrıca “igen-” sözcüğü bulunmaktadır. Kaşgarlı “igen-” sözcüğünü “kısarak igendi = kısarak gebe kaldı” cümlesiyle izah etmeye çalışmıştır.²⁷ Bu sözcüğün insanlar için kullanılıp kullanılmadığını bilmiyoruz. Ancak bugünkü Uygur Türkçesinde “igen” sözcüğü gebe kadınlar için kullanılmaktadır²⁸. Besim Atalay’ın Radlof’tan naklettiği bilgiye göre, Türk lehçelerinde “igen” sözcüğü “çocuk doğurma acılarını çekmek” anlamında da kullanılmıştır.²⁹ Bugün Uygur Türkleri arasında hamile kadınlar için “igen” sözcüğünün yanı sıra “hamildar”, “ikki kat”, “eğir boy”, “eğir ayağ”, “içlig”, “evinlig” gibi sözcükler; hamile kalmak anlamında ise “hamildar olmak”, “ikki kat olmak”, “eğir boy olmak”, “eğir ayağ olmak”, “korsak kötürmek”, “boyda kalmak” gibi deyimler kullanılmaktadır³⁰. Kaşgarlı Mahmut ayrıca “kötürdi” maddesini izah ederken gebe kadınlar için “yük kötürmek” deyiminin kullanıldığına işaret etmektedir. Kaşgarlı şöyle diyor: “er yük kötürdi = adam yük götürdü. Kadın gebe olursa yine böyle denir”³¹. Yalnız Besim Atalay burada “kötürmek” fiilini “götürmek” diye çevirmiştir ki, bu yanlıştır. Doğu Türkçesindeki “kötürmek” fiilinin “kaldırmak” anlamına geldiğini hatırlamak gerekir.

“Divan”da doğumla ilgili sözcüklerden biri “tolgağ”tır. Kaşgarlı bu sözcüğü “Sıkıntı ‘emgek tolgağ’ denir. Aslı ‘kulunç ve iç ağrısı’ anlamındadır. Anıng karnı tolgar=onun karnını ağrı tuttu, yüreği bulanır” diye açıklamıştır.³² Bu sözcüğün “tolğa-“, “tolğan-” şekilleri de “iç bulanmak”, “içi bulanıp kusma gelmek” diye açıklanmaktadır.³³ “Tolgağ” sözcüğü bugünkü Uygur Türkçesinde “tolğak”; Kırgız Türkçesinde ise “talğak” şeklinde kullanılır. “Uygur Tiliniñ İzahlıq Luğiti”nde “tolğak” sözcüğü “doğum öncesinde meydana gelen şiddetli ağrı” ve “bağırsak iltihabıyla oluşan bulaşıcı hastalık” diye açıklanmaktadır³⁴. Kırgızca Sözlük’te “talğak” sözcüğü “1. Aş yerme (gebe kadınlarda); 2. Hırçınlık, hoppalık; 3. Mec. şiddetli arzu; şiddetle arzulayan” diye açıklanmıştır³⁵. Özetle Uygur Türkçesinde bu

²⁵ Divanü Lugat-it-Türk, Cilt. III, s. 146

²⁶ Alimcan İneyet, Yusuf Mamay ve Manas Destanı /Doğu Türkistan Kırgız Varyantı), Külcüoğlu Kültür Merkezi, İzmir, 2007, s. 118-119

²⁷ Divanü Lugat-it-Türk, Cilt. I., s. 203

²⁸ Uygur Tilidiki Menidaş Söz-İbariler Luğiti (Uygur Dilindeki Eş Sesli Söz ve İbareler Sözlüğü), Milletler Neşriyatı, Pekin, 1993, s. 593

²⁹ Divanü Lugat-it-Türk Dizini, “Endeks”, Çeviren: Besim Atalay, Cilt. 4., Türk Dil Kurumu yayınları, 4. baskı, Ankara, 1999, s. 227

³⁰ Uygur Tilidiki Menidaş Söz-İbariler Luğiti, s. 593

³¹ Divanü Lugat-it-Türk, Cilt. II., s. 75

³² Divanü Lugat-it-Türk, Cilt. II., s. 288

³³ Divanü Lugat-it-Türk, Cilt. II, s. 241; Cilt. III, s. 289

³⁴ Uygur Tiliniñ İzahlıq Luğiti, s. 314

³⁵ Prof. K. K. Yudahin, Kırgız Sözlüğü, Cilt. 2, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara, 1988, s. 701

sözcük doğum sancısını ifade ederken, Kırgız Türkçesinde “aş yeme” anlamındadır. Bugün Uygur Türkleri arasında aş yeme ve doğum sancısı ile ilgili oluşan pek çok adet ve ritüeller bulunmaktadır.

Divan’da doğumla ilgili olarak geçen bir diğer sözcük “kutuldu” ve “kurtuldu”dır. Kaşgarlı bu sözcükleri açıklarken “uragut kutuldu = kadın doğurdu, kurtuldu.”³⁶; “uragut kurtuldu = kadın kurtuldu, doğurdu.”³⁷ şeklinde bir örnek vermiştir. Bu örnekten görüldüğü gibi, 11. yüzyılda “kutulmak/kurtulmak” sözcüğü “doğurmak” anlamında da kullanılmıştır. “Kurtulmak” sözcüğü bugün de Anadolu’da “kadın kurtuldu” şeklinde kullanılmaktadır³⁸. “Divan”da doğmak anlamında “toğ-”³⁹; doğurmak anlamında “toğur-”⁴⁰ sözcüğü de vardır. “*Uragut oğul togurdu = kadın çocuk doğurdu*”⁴¹. Kaşgarlı “bütti” maddesini açıklarken “oğlan bütti = çocuk doğdu” cümlesini vermiştir ki, burada “bütmek” fiilinin “doğmak” anlamının bulunduğu da anlaşılmaktadır⁴².

“Divan”da ayrıca “doğurmak” anlamına gelen “yeni-“ fiili yer almaktadır. Yalnız kadınlar için kullanılan bu fiil için Kaşgarlı şu örneği vermiştir: “uragut yenidi = kadın doğurdu”⁴³. Bu fiil bugünkü Uygur Türkçesinde “yengimek” biçiminde kullanılmaktadır. Bin yıllık tarihi süreçte, “doğurmak” anlamına gelen pek çok deyim ortaya çıkmıştır. Uygur Türkçesindeki “közi yorumak”, “yeñgimek”, “boşanmak”, “közükme”, “küzeymek”, “kosatmak” gibi deyimler buna örnektir⁴⁴.

“Divan”da doğum sonrasına ait adetlerle ilgili olarak yer alan sözcüklerden biri “beşik”tir. Bu terim bugün Türkçenin değişik lehçelerinde “beşik”, “bişik”, “besik”, “böşük” şeklinde kullanılmaktadır. Kaşgarlı bu terimi “çocuk beşiği” diye açıkladıktan sonra⁴⁵, “ügrimek” ve “yörmek” fiillerinin izahında beşik ile ilgili cümle örnekleri vermiştir. Mesela “ol ağnar beşik ügritti = o, ona beşik sallamakta yardım etti.”⁴⁶; “beşik ügrildi = beşik ırlandı, sallandı.”⁴⁷; “ol ağnar beşik ügritti = o, ona beşik sallattı.”⁴⁸; “uragut beşik ügridi = kadın

³⁶ Divanü Lugat-it-Türk, Cilt. II, s. 121

³⁷ Divanü Lugat-it-Türk, Cilt. II, s. 233

³⁸ Divanü Lugat-it-Türk, Cilt. II, s. 121. Bkz. Dipnot.

³⁹ Divanü Lugat-it-Türk, Cilt. II, s. 14

⁴⁰ Divanü Lugat-it-Türk, Cilt. II, s. 80

⁴¹ Divanü Lugat-it-Türk, Cilt. II, s. 80

⁴² Divanü Lugat-it-Türk, Cilt. II, s. 294

⁴³ Divanü Lugat-it-Türk, Cilt. III, s. 91

⁴⁴ Uygur Tilidiki Menidaş Söz-İbariler Luğıtı (Uygur Dilindeki Eş Sesli Söz ve İbareler Sözlüğü), Milletler Neşriyatı, Pekin, 1993, s. 191

⁴⁵ Divanü Lugat-it-Türk, Cilt. I, s. 408

⁴⁶ Divanü Lugat-it-Türk, Cilt. I, s. 236

⁴⁷ Divanü Lugat-it-Türk, Cilt. I, s. 248

⁴⁸ Divanü Lugat-it-Türk, Cilt. I, s. 261

beşik salladı.”⁴⁹; “uragut oğlın beşıktin yördi = kadın oğlunu beşikten çözdü.”⁵⁰; “oğul beşıktin yoruldu = oğul beşikten çözüldü.”⁵¹

Beşiğin Türk kültüründe çok önemli yeri vardır. Uygur Türkleri arasında beşiğin Alp Er Tunga (Afrasyap) döneminde ortaya çıktığı konusunda da çeşitli anlatmalar yer almaktadır.⁵² Orhun Abideleri’nde “bişik” diye bir sözcük geçmektedir ki, “nesil”, “akraba”, “soy sop”, “kavim kardeş”, “akrabalık” anlamlarına gelmektedir⁵³. Hüseyin Namık Orkun bu sözcüğü “bisük” şeklinde verdikten sonra “beşik (? ?)” diye açıklama yapmıştır⁵⁴. Eğer bu açıklamanın doğruluğu kanıtlanabilirse, “beşik” sözcüğünün “soy sop” ve “nesil” ile ilgili olduğu ortaya çıkmış olacak, beşiğin önemi anlaşılmış olacaktır.

Divan’da beşik ile ilgili olarak “sibek” sözcüğü geçmektedir. Kaşgarlı bu sözcüğü “Sübek, çocuğun içerisine işemesi için beşiğine konulan kamış” şeklinde açıklamıştır⁵⁵. Anlaşıldığı gibi, “sibek” sözcüğünün “sübek” biçimi de bulunmaktadır. Bu sözcük bugün Türkiye Türkçesinde “sübek”; Uygur Türkçesinde ise “şümek” biçiminde kullanılmaktadır.

B. Doğum İle İlgili Örf Adet ve Ritüeller

İnsanlığın gelişim tarihinde üreme ve çoğalma yaşamsal önemi haiz bir mesele olmuştur. Toplumda üreme, çoğalma ve soyu devam ettirme görevi kadınlara yüklenmiş, bu görevi yerine getirebilenler, doğal olarak başta aile ve akraba çevresi olmak üzere toplumda saygı görmüştür. Yerine getiremeyenler ise değişik şekillerde toplumdan dışlanmış ve uğursuz sayılmışlardır. Bu yüzden, çocuk sahibi olamayan ve toplumda “kısır” olarak nitelenen kadınlar bir çocuğa kavuşabilmek, çocuk sahibi olanlar ise çocuklarını her türlü tehlikeden korumak için çeşitli yollara başvurmuşlardır.

11. yüzyıl Türk toplumunda çocuk sahibi olmak isteyen kadınlar Umay’a tapmaktadırlar. Umaya tapma hem kısır kadınların hem de çocuk sahibi olmak isteyen kadınların başvurduğu bir çare olmuştur. Kaşgarlı Mahmut “Umay” terimini şöyle açıklar: “Umay: Son; kadın doğurduktan sonra karnından çıkan hokka gibi nesne. Buna ‘çocuğun ana karnında eşi’ denir. Şu savda da gelmiştir: ‘umayka tapırsa oğul bolur = birisi buna hizmet ederse çocuk sahibi olur’. Kadınlar sonu uğur sayar.”⁵⁶ Ayrıca günümüzde Uygur Türkleri arasında “Umay İlahe” adında çeşitli anlatmalar da yer almaktadır. Bu anlatmalarda “Umay

⁴⁹ Divanü Lugat-it-Türk, Cilt. I, s. 275

⁵⁰ Divanü Lugat-it-Türk, Cilt. III, s. 58

⁵¹ Divanü Lugat-it-Türk, Cilt. III, s. 78

⁵² Geyretcan Osman, “Rivayetler”, Miras, S: 1, 1992, s. 13-14.

⁵³ Muharrem Ergin, Orhun Ebideleri, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1970, s. 92

⁵⁴ Hüseyin Namık Orkun, Eski Türk Yazıtları, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1987, s. 780

⁵⁵ Divanü Lugat-it-Türk, Cilt. I, s. 389

⁵⁶ Divanü Lugat-it-Türk, Cilt I, Çeviren: Besim Atalay, TDK, Ankara, 1999, s. 123

İlahe”nin göğün en üst katında yaşadığı ve aynı zamanda sevgi ilahı, hamile kadınların taptıkları ilah ve küçük çocukları koruyan ilah olarak da kabul edildiği anlatılmaktadır.⁵⁷

Bu açıklamadan biz “umay”ın çocuk eşi olduğunu, aynı zamanda ilah olduğunu, bu ilaha tapınıldığı zaman çocuk doğacağını anlıyoruz. Kumandinlerde de çocuk yoldaşına “ubay” denilmektedir.⁵⁸ Sakaylar, Şorlar ve Beltirlerde Umay (Imay) sözü, üç yaşa kadarki müddet zarfında çocuğun ruhudur.⁵⁹ Uygur Türklerinde ise “Umay” terimi “oğlan çocuğun testisi; çocuk eşi” anlamına gelmektedir.⁶⁰ Bu bilgiden “umay”ın hem çocuk yoldaşı hem ilah olduğu ve çocukla birlikte bulunduğu anlaşılmaktadır. Uygurlarda çocuğu olmayan kadınların çok doğuran kadınların çocuk eşine oturtulmaları⁶¹, Azerbaycan Türklerinde çocuk eşinden bir parça yedirilmesinin⁶² nedeni de bu olmalıdır. Burada kadınlar temas büyüsiyle Umay’dan doğurma yeteneği almaktadırlar.

Umay sadece kadın ve çocukların değil, tüm insanların, yetişkinlerin de koruyucusudur. O, aynı zamanda bir bereket tanrıçasıdır. Umay’ın bir kuş olduğu inancı da oldukça yaygındır. O, Huma kuşu olarak edebiyatımızda da işlenmiştir. Başkurt folkloruna göre, Humay, Tanrı’nın Güneş hanımından doğmuştur. O, Başkurtların en eski atası ve koruyucusudur. Humay, Ural Batır’la evlenmiş ve ondan bir çocuk doğurmuştur. Ural Batır öldükten sonra, ona olan bağlılığından dolayı kuğu şekline dönüşmüştür.⁶³

11. yüzyıl Türk toplumundaki çocuğu olmayan kadınların Umay’a tapınarak çocuk sahibi olma yöntemi fazla değişikliğe uğramadan günümüze kadar gelmiştir. Ancak müslüman Türk topluluklarında “Umay”ın “İlahe”, “tanrıça” anlamı silinmiş, sadece “çocuk eşi” anlamı kalmıştır. “İlahe”, “tanrıça” anlamındaki “Umay”ın yerini Uygur Türklerinde “ana”⁶⁴; Özbek Türklerinde “Ambar-ana”; Azerbaycan Türklerinde “Fatmeyi- Zehra”nın aldığını görmekteyiz.⁶⁵ Eski Türk toplumundaki doğurmayan kadınların Umay’a taparak çocuk sahibi olmaları yöntemi, geçen tarihi süreçte dallanıp budaklanarak çeşitli şekiller almıştır. Bugün Uygur Türkleri arasında bulunana örnekler de bunu göstermektedir. Uygur Türkleri arasında doğurmayan kadınlar yeni doğuran kadının çocuk eşinin üzerine oturtulmaktadır. Kadın “çocuk eşine oturursam kesin doğuracağım” diye inanır⁶⁶. Bunun

⁵⁷ Abdukerim Rahman. Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler. Ürümçi: Şıncañ Helk Neşriyatı, 1999, s. 35.

⁵⁸ Kadir İbrahimoglu Kadirzade, Adetler İnançlar ve Türklerin Soy Kütüğü Meselesi, Türkiye Türkçesine Aktaran: Prof. Dr. Ahmet Doğan, Akçağ Yayınları, Ankara, 2005, s. 25.

⁵⁹ Kadir İbrahimoglu Kadirzade, age., s. 30-31.

⁶⁰ Uygur Tiliniñ İzahlıq Luğiti, s. 1216.

⁶¹ Abdurehim Hebibulla, Uygur Etnografiysi, Şincang Helk Neşriyatı, Urumçi, 1993, s. 248.

⁶² Kadir İbrahimoglu Kadirzade, age., s. 15.

⁶³ Sadettin Gömeç, *Umay Meselesi*, Türk Kültürü, Sayı: 318, s. 633, 1989

⁶⁴ Uygur Örp-Adetliri, Şincang Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Urumçi, 1996, s. 125

⁶⁵ Kadir İbrahimoglu Kadirzade, age., s. 30.

⁶⁶ Uygur Örp-Adetliri, s. 126

dışında yine, ağaçlardan çocuk dileme; kutsal yerler (mezar, türbe)deki ağaçların yapraklarını yeme; elma, üzüm ve ekmeğe dua okutarak yeme; ekin mevsiminde tarlaya ekilen tohumları toplayıp yeme; kurban bayramında yedi aileden toplanan kurban ciğerini yeme; kırlangıç yavrusunu makarna çorbasına katıp yeme; ikiz doğurmak için kırlangıç yavrusunu canlı olarak yeme; eski duvarın deliğinde bulunana serçe yuvalarından eline ne çıkarsa yeme; mezarlıktaki ağaçlara sarılma; oğul çocuk isterse ağaca bıçak, kız isterse iğne saplama; mezar etrafında bulunan tepelerde yuvarlanma; mezar yakınlarındaki pınara madeni para atma; yemeğe İhlas suresini kırk defa okutup yeme gibi çeşitli büyüsel ve dinsel yöntemler ortaya çıkmıştır⁶⁷. Eğer kadın bütün bu yöntemlerle de doğurmazsa, sorunun çözümü için bir çocuğu evlat edinmektedir. “Divan”da Kaşgarlı’nın “evlatlığa alınmış çocuk” diye izah ettiği “tutunçu oğul” ifadesi Türklerde evlat edinme adetinin çok eskilere dayandığını göstermektedir⁶⁸.

11. yüzyıl Türk toplumunda tıpkı bugün olduğu gibi çocuk sahibi olmak Tanrının ihsanı sayılmaktadır. Kaşgarlı’nın “togturdı” maddesini açıklarken verdiği “Tengri ogul togturdı = Tanrı çocuk doğurttu” cümlesi bu inancın tipik örneğidir⁶⁹. Dolayısıyla çocuk doğuran kadınlar uğurlu, bereketli sayılmış; doğurmayan kadınlar ise uğursuz sayılmıştır. Çocuk sahibi olamayan kişilerin toplumda nasıl karşılandığı ile ilgili en güzel örnek Dede Korku Hikayelerinde bulunmaktadır.

Kaşgarlı “Divan”da “tilki” maddesini izah ederken çok önemli bir geleneğe işaret etmektedir. Kaşgarlı; “tilkü: Tilki. Kinâye olarak kız çocuklarına söylenir. Bir kadın doğurduğu zaman ebeden ‘tilkü mü togdı azu böri mü?’ diye sorarlar; ‘tilki mi doğdu, yoksa kurt mu?’ demektir. Bununla ‘kız mı doğdu yoksa oğlan mı?’ demek isterler. Kızı, aldattığı ve yaltaklandığı için ‘tilki’ denir; erkeğe yiğitliği dolayısıyla ‘kurt’ derler”⁷⁰. Bu âdetin bugün de Uygur Türkleri arasında aynen yaşamakta olduğunu bilmekteyiz.

“Divan”da doğan çocuğun kötü ruhlardan, nazardan, cinlerden korunmasıyla ilgili bazı ritüeller bulunmaktadır. Çocuklara kötü ruhlar musallat olduğu zaman (“oglan yelpindi = çocuk yele, cine çarpıldı”⁷¹) “ısrık” ve “kovuç” yapılmaktadır. Kaşgarlı “ısrık” sözcüğünü “çocukları perilere ve göz dokunmasına karşı afsunlamak için ilaç yapıldığı zaman tekrarlanarak söylenir; çocuğun yüzüne tütsü verilerek ‘ısrık ısrık’ denir ki ‘ey peri ısırılmış olasin’ demektir” diye izah etmektedir⁷². Günümüzde “ısrık” sözcüğünün, Uygur Türkçesinde

⁶⁷ Habibe Tursunniyaz, Uygur Ayalliriniñ Tuğut Aditi Üstide Tetkikat (Uygur Kadınlarının Doğum Adeti Üzerinede Bir Araştırma), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Şincang Üniversitesi, Urumçi, 2007, s. 20-33

⁶⁸ Divanü Lugat-it-Türk, Cilt. III., s. 375

⁶⁹ Divanü Lugat-it-Türk, Cilt. II, s. 173

⁷⁰ Divanü Lugat-it-Türk, Cilt. I, s. 429

⁷¹ Divanü Lugat-it-Türk, Cilt. III, s. 108

⁷² Divanü Lugat-it-Türk, Cilt. I, s. 99

“ısrık”, “ısrık salmak”, “ısrıklamak” gibi biçimleri bulunmaktadır ki, hepsi “tütsü” ve “tütsülemek” anlamına gelir⁷³. Bugün Uygur Türkleri arasında “böşük toy” (beşik düğünü) diye bilinen tören sırasında “ısrıklama” (tütsüleme) yapılmaktadır. İlk doğumunu baba evinde yapan gelinin kırkı çıkınca, damadın ailesi gelini ve torununu almaya gelir. Bu sırada beşik düğünü düzenlenir. Gelinin ailesi damadın ailesi için yemek verir. Damadın ailesi dünürleri için çeşitli hediyeler getirerek teşekkür eder. Düğünden sonra damadın ailesi gelini ve torununu alarak evlerine götürür. Beşik evden çıkarılırken tütsülenir, gelin ve bebeğin başı da tütsülenir⁷⁴. “kovuç” terimi ise “Divan”da şöyle açıklanmıştır: “Kovuç: Cin çarpması eseri. Böyle olan adamın yüzüne soğuk su serpilir, sonra ‘kovuç, kovuç’ denir. Üzerlik ve öd ağacı ile tütsülenir. Bu ‘kaç kaç’ demek olsa gerektir.”⁷⁵ Ayrıca Kaşgarlı “cin çarpmasına karşı afsun, üfürük” demek olan “yel kovuz bitigi”nden bahsetmektedir.⁷⁶

“Divan”da ayrıca nazarla ilgili olarak “egit” ve “monçuk” sözcüğü geçmektedir. Kaşgarlı “egit” sözcüğünü “göz dokunmaktan kurtulmak için çocukların yüzüne çalınan bir ilaç. Bu ilaç safrana bir takım şeyler karıştırılarak yapılır” diye açıklarken⁷⁷, bugün Türkiye Türkçesinde “boncuk”, Uygur Türkçesinde “monçak” biçiminde kullanılan “monçuk” sözcüğünü “atın boynuna takılan değerli taş, arslan tırnağı, muska gibi şeyler” diye açıklamaktadır⁷⁸. Anlaşıldığı gibi, “monçuk”, 11. yüzyılda da hem süs eşyası, hem de muska olarak kullanılmıştır. “Arslan tırnağı” ve “ayı pençesi”nin nazara karşı kullanıldığını biliyoruz. Saha Türklerinde ayı pençeleri kötü ruhlara karşı nazarlık olarak beşiğe ve çadırdaki yatağın üzerine asılmaktadır⁷⁹. Günümüzde Anadolu’da da nazardan korunmak için çok çeşitli uygulamaların olduğunu, çeşitli hayvan kemiklerinin, kafatasının, tırnağının ve “gök boncuk” adı verilen boncukların kullanılan nazarlıklardan bazıları olduğunu biliyoruz.⁸⁰ Dolayısıyla buradaki “monçuk” teriminin aynı zamanda nazar boncuğu fonksiyonu da bulunmaktadır. Nazar inancı dünyanın hemen hemen her bölgesinde bulunmaktadır. Nazar, kıskançlık ve haset duygularından kaynaklanan bu zararlı, öldürücü güçtür. Nazar Uygur Türkçesinde “köz tegme” terimiyle ifade edilmektedir. Nazar en çok korumasız olan çocukları tehdit eder. Bu sebeple kadınlar çocuklarını nazardan korumaya özellikle dikkat etmişlerdir.

⁷³ Uygur Tiliniñ İzahlıq Luğiti, s. 1330-1331

⁷⁴ Uygur Örp-Adetleri, s. 127

⁷⁵ Divanü Lugat-it-Türk, Cilt. III, s. 163

⁷⁶ Divanü Lugat-it-Türk, Cilt. III, s. 163-164

⁷⁷ Divanü Lugat-it-Türk, Cilt. I, s. 51

⁷⁸ Divanü Lugat-it-Türk, Cilt. I, s. 475

⁷⁹ Muvaffak Duranlı, “Saha Türklerinde Ayı Kültü ve Bu Kült Çevresinde Oluşan İnançlar”, Sibirische Studien, Nu. 1, ISSN 1863-5814, İstanbul, 2006, s. 114

⁸⁰ Bu konuda geniş bilgi için bak. Öger, Adem, “İçel Yöresinde Nazarla İlgili İnanış ve Uygulamalar”, I. Uluslar arası Türk Dünyası Kültür Kurultayı Bildiriler, C. 4, s. 1561-1569.

“Divan”da emzikli kadınlara “emiklig işler”, “emiklig uragut”; “beşiklig uragut” dendiği ifade edilmiştir⁸¹. Emzikli kadınların beslenmesine, bugün olduğu gibi 11. yüzyılda da çok önem verilmiştir. Kaşgarlı “kavut” maddesini açıklarken şöyle diyor: “Kavut, darı unu yağla, şekerle karıştırılır, yeni doğuran kadınlara yemek olarak verilir.”⁸²

Türk geleneğine göre, çocuk doğduktan sonra kundağa sarılır ve beşiğe yatırılır. “Divan”da geçen “yörgek” ve “bele-” sözcükleri bu geleneğin yansımasıdır. Kaşgarlı’nın “örtü” diye açıkladığı “yörgek” sözcüğü⁸³ bugün Uygur Türkçesinde “yögek” biçimiyle “çocuk kundağı” anlamında kullanılmaktadır. Çocuğu beşiğe yatırılması eylemi “Divan”da “bele-” fiiliyle ifade edilmektedir. “ol kençin beledi = o çocuğu beşiğe yatırdı, beledi, beşiğe bağladı.”⁸⁴

Günümüzde Uygur Türklerinin geleneklerine göre, çocuk doğduktan belli bir süre sonra bir tören düzenlenerek beşiğe yatırılır. Bu tören şu şekildedir: Çocuk göbek bağı düştükten sonra beşiğe alınır. Burada önce gelenekleri bilen yaşlı bir kadın ve komşulardan dört beş çocuk çağırılır. Bu çocuklar beşiğin bir tarafına, çocuğu beşiğe alacak olan yaşlı kadın ise beşiğin öbür tarafına oturur. Çocuklar sırayla “İnge moma” diyerek beşiğin altından ellerini uzatırlar. Kadın (beşik anası) önceden hazırlanan pişi, şeker ve yemişlerden bir avuç alarak “işte sana” diye verir. Beşik anası çocuğu beşiğe bağladıktan sonra kötü ruhların (al karısı) zarar vermesinden korunmak için bebek erkekse başına bıçak gibi kesici şeyler koyar, bebek kız ise ayna koyar⁸⁵.

Türk geleneğinde çocuklara ad verme genellikle bir törenle gerçekleştirilir. Ancak “Divan”da ad verme töreniyle ilgili bir gelenekten bahsedilmemiştir. Kaşgarlı “atadı” maddesini “ ‘ol ağnar at atadı = o, ona takma ad (lakap) verdi’. Ad verirse de böyle denir” diye açıklamıştır.⁸⁶ 11. yüzyıla ait gelenekleri yansıtan efsanelere bakılırsa, çocuklara törenle ad verme geleneğinin o dönemlerde de yaygın olduğu anlaşılır.⁸⁷ Türk destanları, masalları ve halk hikayelerinde bunun yansımaları çokça bulunmaktadır.

“Divan”da ilgimizi çeken bir başka husus da ninni söyleme geleneğidir. Kaşgarlı “balu balu” maddesini açıklarken “Ninni. Kadınlar beşikte çocuğu uyutmak için böyle söylerler” diyor⁸⁸. Bu açıklamadan bugün Türkiye Türkçesinde “ninni”, Türk lehçelerinde

⁸¹ Divanü Lugat-it-Türk, Cilt. I, s. 153, 509

⁸² Divanü Lugat-it-Türk, Cilt. III, s. 163

⁸³ Divanü Lugat-it-Türk, Cilt. II, s. 289

⁸⁴ Divanü Lugat-it-Türk, Cilt. III, s. 270

⁸⁵ Uygur Örp-Adetleri, Şıncang Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Urumçi, 1996, s. 180

⁸⁶ Divanü Lugat-it-Türk, Cilt. III, s. 250

⁸⁷ Alimcan İneyet, Kaşgarlı Mahmut Hakkında Oluşan Efsaneler Üzerine, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, VI/2, 2006, Bornova-İZMİR, s. 351

⁸⁸ Divanü Lugat-it-Türk, Cilt. III, s. 232

“älläy” (Uyg.); “ällä” (Özb.) layla (Az.); “besik jiri (Kaz.), “aldey aldey” (Kırg.); “bişik (bällü) cırı (Tat.), “sängıldak yırı” (Bşk.) “hüvdi” (Tkm.) gibi terimlerle bilinen geleneğe 11. yüzyılda “balu balu” dendiği anlaşılmaktadır⁸⁹.

Kaşgarlı “Divan”da “abaçı” maddesini “Umacı. Çocukları korkutmak için ‘abaçı keldi’ denir” diye açıklamaktadır⁹⁰. Bugün Anadolu sahasında kadınlar yaramazlık yapan veya ağlayan çocukları korkutmak için “umacı geldi” dediğini biliyoruz.

C. Sonuç

Sonuç olarak şunu diyebiliriz ki, Kaşgarlı Mahmut’un “Divanü Lugati’t-Türk” adlı eserine yansıyan doğum adetlerinin yüzlerce yıl geriye gittiği muhakkaktır. 11. yüzyılda yazılmış “ Divanü Lügati’t-Türk ”te yer alan doğumla ilgili terimler ve bunların ifade ettiği inanış ve gelenekler, nesilden nesile geçerken toplumun içinde bulunduğu sosyo-kültürel çevrenin özellikleriyle yeni anlam ve yeni biçimler de kazanmıştır. Bildirimizde bu örf adet ve geleneklerimizin özde değişmeden gelişerek bugünlere ulaştığını bir kez daha kanıtlamış olduk.

⁸⁹ Tdk.gov.tr > sözlükler > Türk Lehçeleri Sözlüğü

⁹⁰ Divanü Lugat-it-Türk, Cilt. I, s. 136